

Віктор Войналович

«ГАЛИЦЬКИЙ ПРОЕКТ» РЕЛІГІЙНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 1970–1980 РОКІВ

У статті проаналізовано характер і зміст радянської релігійної політики в умовах її орієнтаційної кризи, виявлено особливості її реалізації в Україні. Доведено, що саме в Галичині

опір викоріненню інституційної і масової народної релігійності відзначався найвищим рівнем. Обґрунтовано висновок, що активне релігійне відродження в 1970–1980 роках на теренах Галичини стало наслідком суттєвих деформацій її інституційно-конфесійного простору, спричинених наслідками партійно-радянської релігійної політики.

Ключові слова: партійно-радянська релігійна політика, національне і релігійне відродження, православно – греко-католицький конфлікт, Галичина.

Victor Vojnalovych. The «Halychyna's Project» of Religious Renaissance in Ukraine during 1970–1980. The character and the essence of the Soviet religious policy during the crises of orientation and specific features of its implementation in Ukraine are under analysis. It is stated that it was in Halychyna that resistance to institutional and mass popular religiosity gained the highest level. It is proved that active religious renaissance in Halychyna during 1970–1980 was caused by serious deformations in the field of religion and was a consequence of the Soviet and Communist party's religious policy.

Key words: the Soviet and Communist party's religious policy, national and religious renaissance, Orthodox–Greek–Catholic conflict, Halychyna.

Авантюрна антирелігійна політика партійного й державного керівництва в кінці 1950-х – першій половині 1960-х рр. у більшості мирян і духовенства персоніфікувалася з особою першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та його найближчим оточенням. Тому цілком природно, що рішення жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК Компартії щодо звільнення М. Хрущова з усіх посад було сприйняте мільйонами віруючих з надією на швидку зміну її курсу стосовно релігії і церкви.

Брежнєвське двадцятиліття стало, в певному сенсі, періодом орієнтаційної кризи в радянській релігійній політиці. Для центрального партійного й державного апарату ставала дедалі очевиднішою неможливість подальшого тотального придушення релігійної активності. Звідси релігійна політика почала коригуватися владою у бік послаблення тиску держави на релігію та церкву. Із неї було вилучено відверту антирелігійність та брутальність, що мали місце в

попередні роки. В середині 1960-х рр. владні структури визнали за доцільне ресстрацію великих підпільно діючих громад деяких заборонених релігійних течій.

Водночас загальна спрямованість цієї політики залишалася незмінною. Радянський режим, відмовившись від одіозних методів форсованої ліквідації інституційної релігії, зосередився на встановленні максимального контролю над церквами, викоріненні релігійного підпілля та створення «системи науково-атеїстичного виховання».

На тому етапі партійно-державної церковної політики найбільш очевидною стає контрадиктивність двох полюсів, між якими впродовж усієї радянської історії коливався партійно-державний курс щодо релігії, церкви і віруючих. На одному з цих полюсів були ідеологічні принципи, які виходили з необхідності безкомпромісної, послідовної і безперервної боротьби з релігією в усіх, навіть прихованих її виявах. На необхідності такої боротьби партійні документи наголошували аж до припинення існування КПРС у 1991 р. Другий полюс цієї політики був представлений прагматичним підходом до релігії і релігійних інституцій. Релігія розглядалася як серйозний чинник соціальної мобілізації (насамперед, під час війни), зміцнення націонал-патріотизму, канал ефективної комунікації та індоктринації. Релігія мала не викорінюватися, а існувати у виокремленому для неї соціально-культурному гетто, її вияви – від інституційного до особистісного – мали бути тотально контрольованими державними органами, а структури – інфільтровані агентами органів держбезпеки. Церква у цьому підході могла б виконувати додаткові функції соціального контролю, а також розв'язувати деякі з історично притаманних їй завдань (наприклад, боротьба з девіантною поведінкою підлітків, опіка невиліковно хворими тощо, чого їй так і не було дозволено).

«Українська редакція» радянської церковної політики була спрямована на беззастережне розділення релігійних і національних аспірацій, унеможливлення будь-якої інституціоналізації національно-релігійних рухів та використання централізованих релігійних інституцій для асиміляції в них української складової. В самій Україні баланс сил у проведенні церковної політики був помітно зміщений на користь ідеологічного апарату ЦК Компартії

України, який орієнтував місцеві партійні комітети на «реальне зменшення кількості віруючих, викорінення релігійного екстремізму й фанатизму, нейтралізацію впливу релігійних громад на сім'ї віруючих <...> неухильне скорочення релігійної обрядовості» [1, с. 6]. Традиція значно непримиреннішого ставлення до національних і релігійних рухів, вільнодумства серед інтелігенції, аніж того вимагали з центру, і далі переважала в практичній діяльності політичного керівництва республіки. Його очільники неодноразово висловлювали занепокоєння непропорційно великою питомою вагою релігійних згромаджень в Україні і рішучий намір змінити такий стан речей.

Релігійна мережа України на 1 січня 1967 р. становила 5918 зареєстрованих релігійних громад, у тому числі православних – 4535, римо-католиків – 101, старообрядців – 54, реформатів – 81, ЄХБ – 1042, АСД – 91, юдеїв – 14. Крім того, в республіці фактично діяли без реєстрації 212 груп, серед яких: 3 старообрядницькі, 3 реформатські, 8 православних, 11 римо-католицьких, 81 юдейська, 60 ЄХБ, 45 АСД та 1 громада молокан [2, оп. 3, спр. 10, арк. 61; 3, оп. 2, спр. 8, арк. 105].

Нереальність здійснення уніфікованої релігійної політики в межах України була офіційно визнаною і стала частиною реальної політичної практики насамперед не через усвідомлення величезної культурно-релігійної строкатості регіонів республіки, а у зв'язку з різним ступенем опору викоріненню інституційної і масової народної релігійності. Саме наявність такого спротиву зробила Львівську, Івано-Франківську та Тернопільську області, тобто регіон, де на конфесійній сцені до 1946 р. безроздільно домінувала Греко-католицька церква (окрім Кременеччини), найбільшим у всьому СРСР православним анклавом. А відсутність цього спротиву після кампанії з викорінення релігійності залишала по собі цілі «атеїстичні райони» у Запорізькій, Кримській, Дніпропетровській та інших областях, особливо на Сході та Півдні України.

Так, з 4535 православних громад, зареєстрованих в Україні на кінець 1966 р. (60,8% їх загальносоюзної кількості), 1575 функціонувало в Галичині, у тому числі, в Івано-Франківській області – 374, Львівській – 689, Тернопільській – 512, що становило майже 35% від їх загальної кількості в республіці (див. Таблиця 1).

Таблиця 1.

Мережа зареєстрованих та знятих з реєстрації культових споруд РПЦ у Галичині та Україні (станом на кінець 1966 р.)

Україна, область	Всього зареєстровано церков	У т.ч. кількість церков, у яких більше року не проводилися служби	Кількість громад, які домагалися відновлення діяльності церков	Зняті з реєстрації				
				Всього	Використовувалися			Не використовувалися
					Для соціально-культурних потреб	Під складські приміщення	Під житло	
Україна в цілому	4535	930	238	4847	1653	794	209	1209
Галичина в цілому	1575	480	148	1322	177	335	-	732
Івано-Франківська	374	105	87	354	*	105	*	203
Львівська	689	193	30	655	47	230	-	369
Тернопільська	512	182	31	313	130	-	-	160

* Відсутні дані

Статистичні дані наведено за: ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 67.

За офіційними даними на вказаний період лише в трьох галицьких областях за повоєнні роки, переважно в часи хрущовської антирелігійної кампанії, було знято з реєстрації близько третини православних громад та культових споруд від їх загальної кількості в Україні. Цю сумну статистику вже у найближчій перспективі мали поповнити і ті церкви (480), у яких вже понад року внаслідок вжитих адміністративних заходів не проводилися релігійні служби. Більшість функціонуючих церковних споруд краю (55,4%), зберігаючи культове майно, не використовувалися в жод-

них цілях. Тож не випадково, що 62% православних громад в Україні, віруючі яких домагалися дозволу на відновлення діяльності церков, було зосереджено в Галичині.

Попри всі зусилля влади, спрямовані на нищення інституціоналізованих виявів релігійного життя та атеїстичної індоктринації населення, саме релігія в період брежнєвської стагнації дедалі більше сприймалася суспільством як чи не єдина альтернативна система цінностей, здатна безкомпромісно протистояти офіційній ідеології, неспроможність якої ставала чимраз очевиднішою. Проте відверте несприйняття населенням атеїстичної пропаганди та її неефективність були визнані самими пропагандистами, опитаними Інститутом наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС, лише після проголошення М. Горбачовим курсу на «гласність» [3, с. 88–89].

Виявилось, що СРСР аж ніяк не може претендувати на статус «країни масового атеїзму». Серйозні методологічні хиби радянської емпіричної соціології релігії, підпорядкованої політичному курсові на подолання релігії, призводили до істотної аберації реальної картини релігійності в країні. Показово, що в спеціальній колективній монографії «Конкретные исследования современных религиозных верований» (Москва, 1967) автори не лише уникають оцінювати рівень релігійності в усьому СРСР, а й не повідомляють підсумкових результатів тих досліджень, що були проведені в регіонах. У такий же спосіб було представлено й результати досліджень, проведених Інститутом філософії АН УРСР у Сумській, Тернопільській, Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій та інших областях України, які сильно дисонували з «правильними» теоретичними схемами.

Звіти й доповідні записки уповноважених у справах релігій свідчили, що народна релігійність не тільки не була знищена, а й виявлялася в цей час дедалі наочніше. Зрештою, на кінець 1970-х рр. у закритому партійному обігу вкоренилася евфемістична характеристика релігійних процесів, за якою «зниження рівня релігійності майже зупинилося». При цьому керівні ідеологічні органи і далі вимагали реального зменшення кількості віруючих і показників релігійної обрядовості, що провокувало спрямування до Москви і Києва відвертих фальсифікованих даних.

Особливі ж вимоги щодо радикальних заходів на подолання «рецидивів українського буржуазного націоналізму», релігійних пережитків та обрядовості стосувалися Західної України. Та навіть прагнення партійних і радянських органів «прикрасити» відповідну статистику, поширена практика неофіційного (без занесення до церковних книг) уділення релігійних таїнств та здійснення їх на приватних квартирах і священниками забороненої Греко-католицької церкви не могли приховати реального стану речей. За даними статистичного звіту Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР за 1984 р. церква в Україні проводжала в останню путь 41,2% померлих, а в Івано-Франківській, Тернопільській та Львівській областях – їх переважну більшість (69,6%, 62,9% та 65,7%, відповідно). Галицькі області традиційно входили у перелік тих регіонів, які відзначалися високим рівнем хрещень новонароджених (Львівська область – 35,0%, Івано-Франківська – 29,4%, за 22,8% у цілому в Україні) та вінчань (Львівська область – 22,2%, Івано-Франківська – 8,8%, Тернопільська – 6,4%, у цілому в Україні – 2,6%) [4, с. 109, 111, 112, 113].

Офіційна статистична звітність фіксує тенденцію до збільшення кількості скарг та заяв віруючих на адресу уповноважених Ради у справах релігій. Із 1742 подібних звернень, що надійшли до уповноважених по Україні лише за 1984 р., 230 були надіслані вірними Львівської області, 125 – Тернопільської, 55 – Івано-Франківської. Значна частина з них надходила повторно (Україна – 31,0%, Тернопільська область – 50,4%, Львівська – 40,0%, Івано-Франківська – 36,4%). Більшість з них стосувалися питань реєстрації та відновлення діяльності релігійних громад, культових приміщень і священнослужителів, порушення законодавства з боку посадових осіб тощо [4, с. 98, 122].

Традиційне зволікання з запитами віруючих, відверте ігнорування режимом їхніх віросповідних прав спричиняли й відповідні наслідки: в десятках населених пунктів України віруючі самочинно відмикали офіційно закриті храми й молилися в них. Так, у 1979 р. тільки на Тернопільщині богослужіння регулярно, упродовж років, проводилися в знятих з реєстрації храмах 65 населених пунктів, на Львівщині – 59-ти, в Івано-Франківській області – 19-ти. Як зазначалося у доповідній записці відділу у

справах РПЦ Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР від 2 липня 1979 р., головними ініціаторами несанкціонованого використання у богослужбових цілях раніше знятих з реєстрації культових приміщень виступали «колишні уніати», що не возз'єдналися з православними громадами, а також «екстремісти з числа колишніх оунівців, бандпосібників, поліцейських» [5, оп. 2с, спр. 65, арк. 81, 82].

Тривалий експеримент з викорінення інституціоналізованої релігійності віднайшов своє продовження у постанові Політбюро ЦК Компартії України від 30 червня 1981 р., якою вище політичне керівництво республіки зобов'язувало партійні та радянські органи на місцях розробити та реалізувати комплексні плани освоєння культових споруд, звільнених внаслідок зняття з реєстрації релігійних об'єднань, що «розпалися».

Підводячи перші підсумки виконання партійних директив, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР постановою від 23 листопада 1983 р. визнала «багатоплановість» роботи, здійсненої з метою освоєння культових споруд та упорядкування мережі релігійних об'єднань у цілому ряді областей, у тому числі і в окремих районах Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської. Так, починаючи з 1980 р. понад 660 раніше пустуючих культових споруд було переобладнано під об'єкти соціально-культурного та господарського призначення, а 366, як аварійні – розібрано. Водночас, «серйозну стурбованість» контролюючого органу викликав той факт, що подібна робота здійснювалася без «належної підготовки громадської думки», з застосуванням «засудженого партією адміністрування». Як наслідок, у цілій низці населених пунктів Тернопільської, Львівської, Рівненської, Хмельницької областей мали місце «небажані факти» опору віруючих здійснюваним заходам [5, оп. 2с, спр. 65, арк. 6, 7].

Усі наведені вище факти переконливо доводять, що саме в Галичині, яка після хрущовської антирелігійної кампанії стала регіоном найвищої в СРСР концентрації православних громад, зберігалися елементи національної і релігійної ідентичності, формувався спротив радянській церковно-національній політиці і, поряд із консолідацією «невозз'єднаних» священників, ченців і черниць, відбувалася «тиха українізація» православ'я.

Аналізуючи релігійну ситуацію, яка склалася в Західній Україні і, зокрема, в Галичині, голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М. Колісник, зокрема, констатував: «Тут не лише справа в залишеній від минулого складній релігійній спадщині, а і в тому, що ця спадщина розвивається, трансформується якісно і суттєво позначається на релігійному житті в масштабах всієї республіки» [6, оп. 25, спр. 2980, арк. 45]. Цей висновок державний керманіч підтверджував даними про склад православного духовенства: за період 1984–1986 рр. кількість священиків по Україні збільшилася на 100 осіб, у тому числі в західних областях – на 87; процес омолодження духовенства в Західному регіоні відбувався значно інтенсивніше, ніж в інших областях республіки (лише зі Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та Закарпатської областей за 1980–1982 рр. було подано 679 заяв для вступу до духовних семінарій, або 68% від їх загальної кількості); вихідці з західних областей становили значну частку священнослужителів у православних єпархіях Центру, Сходу та Півдня республіки (зокрема, у Полтавській області – 50%, Херсонській – 30%, Сумській – 25%) [6, оп. 25, спр. 2980, арк.46; спр. 2510, арк. 2].

Вагомим чинником, що суттєво посилював галицький потенціал опору радянській релігійній політиці, залишався греко-католицький. Попри твердження офіційної пропаганди, що в Галичині поступово йдуть у небуття останні «уламки уніатизму», у документах під грифом «для службового користування» або «таємно» йшлося про «активізацію протизаконної діяльності прибічників відродження уніатської церкви».

У спеціальній постанові Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР від 20 серпня 1968 р. відзначалася активна діяльність греко-католицьких священиків з «обробки віруючих», таємне і відкрите влаштування ними богослужінь, здійснення підготовки кадрів духовенства. Лише у Львівській і Тернопільській областях під їх впливом перебували віруючі понад 150 населених пунктів. Помітну роль у роботі серед віруючих відігравали й ченці та черниці зліквідованих греко-католицьких монастирів. За висновком союзного центру, «розпалюючи релігійний фанатизм, уніати проповідували ідеї українського націоналізму, навіювали віруючим думки про особливу національну місію української католицької церкви східного обряду» [5, оп. 2с, спр. 9, арк. 1].

Рада у справах релігій при союзному уряді зобов'язувала уповноважених по Українській РСР, зокрема, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Закарпатській областях спільно з місцевими органами влади розробити конкретні заходи з припинення «підривної діяльності уніатів; посилити контроль за діяльністю церковників, особливо ж тих, хто раніше був пов'язаний з Греко-католицькою церквою та оунівським підпіллям; виявити «злісних порушників» законодавства та притягнути їх до адміністративної та кримінальної відповідальності. Враховуючи, що «уніатський рух, по суті своїй, носить політичний, ворожий радянському ладу характер, є агентурою імперіалістичних кіл і Ватикана», Рада вимагала від уповноважених «непримиримого ставлення до будь-яких спроб відродження уніатської церкви» [5, оп. 2с, спр. 9, арк. 3].

Значний вплив на пошквалювання руху вірних греко-католиків справили повернення з таборів після відбуття покарання групи духовенства на чолі з єпископом В. Величківським, події в Чехословаччині, де греко-католики, скориставшись процесом демократизації, домоглися відновлення рідної церкви. У 1968 р. кардинал Й. Сліпий* надіслав до Президії Верховної Ради УРСР ультимативного листа з вимогою відновлення Греко-католицької церкви та реабілітації її незаконно засудженого духовенства і вірних. 1973 р. український католицький священик з Литви В. Пропоків особисто доправив до Москви петицію про скасування заборони УГКЦ, яку підписали 12 тисяч віруючих Львівської області. У вересні 1982 р. Й. Тереля створив «Ініціативну групу з захисту прав віруючих та Церкви».

Усі зазначені вище, як і інші численні факти активізації греко-католицького підпілля не залишалися поза увагою правлячого режиму. Аж до другої половини 1980-х рр. тривало брутальне вилучення з галицьких церков службників, виданих іще за митрополита А. Шептицького, нищення всіх греко-католицьких слідів в опорядженні храмів та богослужбовій практиці.

* Митрополит Й.Сліпий 1963 р. був звільнений з радянських таборів і виїхав до Риму 22 грудня 1963 р. Висланого з СРСР митрополита Й. Сліпого Папа Павло VI проголосив Верховним архієпископом Львівським УГКЦ, а 22 лютого 1965 р. – кардиналом.

У 1970-х рр. майже чверть усіх антирелігійних публікацій у пресі УРСР була присвячена критиці «неіснуючої» унії, а на Львівщині такі матеріали становили половину всіх атеїстичних дописів [7, с. 183–184]. Як і в попередні роки, не відмовлявся режим і від застосування радикальних заходів – арештів, притягнення до кримінальної відповідальності, ув'язнення греко-католицького духовенства та активу віруючих.

Попри згадані обставини греко-католицький анклав відіграв особливу роль у формуванні та зміцненні духовної опозиції існуючому режиму в релігійному відродженні в Україні 1970–1980 рр. Через тридцять років після Львівського «собору» 1946 р. православний дисидент А. Левітін-Краснов констатував, що «унія в Західній Україні є масовий народний рух. Її переслідування означає не лише релігійне гноблення, а й обмеження національних прав західних українців» [8, с. 108].

Щодо конфесій національних меншин: юдаїзму (євреї), католицтва (поляки), Реформатської церкви (угорці) на Закарпатті – політика влади, як і раніше, була зорієнтована на відокремлення етнічного компонента від конфесійного, недопущення консолідації національних груп на релігійному ґрунті й нейтралізацію впливу закордонних релігійних центрів. «Така політика, – як зазначає В. Єленський, – об'єктивно мала сильний антинаціональний характер, адже більшість етнічних меншин не мала офіційних світських національно-культурних структур, і головним чинником етнічної ідентифікації для них були саме релігійні інституції» [9, с. 347].

Безпрецедентна антисіоністська кампанія, розгорнута після ізраїльсько-арабської війни 1967 р. і розриву дипломатичних відносин з Ізраїлем, не припинялася до кінця 1980-х рр. Детальний аналіз морально-політичної ситуації в колективах, де спостерігалися випадки просіоністських та еміграційних настроїв, набув свого логічного продовження в планах дій ідеологічних служб режиму щодо посилення «класового загартування трудящих та підвищення їхньої політичної пильності». Тотальний контроль за діяльністю синагоги мав упередити використання юдейських релігійних об'єднань просіоністськи налаштованими елементами. У численних інформаціях кінця 1960-х рр. буквально демонізувалася

активізація релігійного життя юдейських громад, масштаби поширення нелегальних релігійних груп. Подібні факти стали предметом ретельного аналізу відділів Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР і були узагальнені в доповідній записці «Про деякі негативні явища в релігійних об'єднаннях юдейського культу і заходах щодо їх ліквідації» від 21 вересня 1971 р. [10, с. 25, 26].

Ознайомлення з її змістом засвідчує намагання авторів надати відверто політичного відтінку тим «негативним явищам», які були виявлені в діяльності юдейських релігійних громад. Саме так розцінювалася тенденція перетворення релігійного свята Йом-Кіпур (Судний день) на день національної жалоби, а свята Сімхас-Тора – на національне свято радощів. Подібні факти використання синагог «для розпалювання націоналістичних і сіоністських настроїв серед єврейського населення, перетворення їх на своєрідні націоналістичні клуби», як зазначалося в документі, вимагали не лише детального вивчення, але й здійснення продуманих заходів, спрямованих на їхню ліквідацію.

Хоча в синагогах не було рабинів і не читалися проповіді, синагога в 1970–1980 рр. за відсутності національних освітніх, культурних закладів була в Україні інститутом універсальним, ніж будь-коли раніше. Тому в дні великих юдейських свят, особливо в містах з порівняно високим відсотком єврейського населення, синагоги були заповнені публікою, яка здебільшого не мала елементарних релігійних уявлень й керувалася, насамперед, національною свідомістю. Як єдиний легальний єврейський інститут, синагога виконувала найрізноманітніші функції: тут обговорювалися проблеми єврейського життя, зав'язувалися знайомства, відбувався обмін новинами і літературою тощо.

Плачевний стан синагог, а в багатьох регіонах, як у Галичині, і їх повна відсутність, незадоволення змістом і динамікою релігійного життя стали каталізатором розвитку в юдаїзмі паралельних (зокрема, гуртків вивчення івриту, єврейського виховання) і підпільних (груп віруючих – міньянів) структур. Спостерігався і досить різкий поворот у єврейському право-захисному русі: від повного релігійного індивідуалізму в 1970-х до глибокої релігійності в 1980-х. Окремий аспект релігійного

пробудження серед радянських євреїв – це звернення частини єврейської інтелігенції до християнства.

Відсутність в Україні єврейських шкіл, театрів, самодіяльних гуртків, засобів масової інформації національною мовою, як і обмежене право здійснення релігійних практик, породжували постійно існуючі, особливо ж серед єврейської інтелігенції, еміграційні настрої. Попри активну протидію влади з роками спостерігалось їх невпинне зростання. Якщо в республіці упродовж 1956–1964 рр. було порушено 3363 клопотань про виїзд до Ізраїлю (дозволено виїзд 877 особам), то у 1965 – 1968 рр. – 4598 і 2162, відповідно, 1969–1971 рр. – 8353 і 4115, відповідно. Лише за сім місяців 1972 р. було подано 6399 заяв (у тому числі 378 – від мешканців Львівської області, 1247 – Закарпатської, 3085 – Чернівецької), з яких 3297 – задоволено [6, оп. 25, спр. 699, арк. 7, 13]. Майже в чотири рази зросла кількість звернень в 1987 р., порівняно з 1986 р., що пояснювалося, окрім іншого, запровадженням спрощеної системи їх розгляду та скасуванням певних обмежень на отримання дозволу для виїзду. Характерно, що переважну більшість (97,5%) із поданих цього року 3104 клопотань (у тому числі 273 від мешканців галицьких областей) було задоволено [6, оп. 25, спр. 3193, арк. 77].

Таким чином, політика стосовно юдейського культуру в означений період і надалі визначалася складним сплетенням різнопланових тенденцій, головними серед яких були:

- перманентні антисіоністські та антиєврейські кампанії, що підживлювали антисемітські настрої певних категорій населення та представників владних структур;
- денационалізація й депопуляція, руйнація національних основ і традицій єврейського народу;
- запобігання репатріації до Ізраїлю та еміграції в країни Заходу громадян єврейської національності;
- дискредитація юдаїзму, нищення офіційної синагоги;
- поборювання нелегально діючих релігійних об'єднань як форми опору послідовників юдаїзму.

Лише наприкінці 1980-х рр. у загальному процесі демократизації суспільства дедалі відчутнішими ставали тенденції до національного, культурного і релігійного відродження українського єврейства.

Під повсякденним і тотальним контролем державних органів і надалі залишалися римо-католицькі згромадження та священнослужителі культу. Інструктивна нарада уповноважених Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, яка відбулася у Києві 1–2 листопада 1966 р., констатувала посилення активності римо-католицьких громад у Закарпатській, Вінницькій, Житомирській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях, особливий вплив на вірних і служителів культу Ватикану та рішень Другого Ватиканського собору, звернула увагу на недоліки у питаннях контролю за діяльністю Римо-католицької церкви, а також зобов'язала уповноважених «глибоко вивчати процеси, які відбувалися в католицьких релігійних об'єднаннях», та вчасно інформувати про них відповідні інстанції. Зазначалося також, що зміцнення католицьких громад у таких областях, як Закарпатська, Львівська та Тернопільська, відбувалося за рахунок «колишніх греко-католиків», які не «возз'єдналися» з Православною церквою. Їх питома вага серед вірних костела була досить значною, а у 8 з 10 діючих на 1974 р. римо-католицьких громадах Львівщини етнічні українці становили більшість [6, оп. 31, спр. 2772, арк. 89–92; 2, оп. 6, спр. 137, арк. 96].

За інформацією контролюючих органів істотне посилення активності католицького духовенства, яке виражалося в колективних відвідуваннях ним громад, здійсненні в костелах спільних богослужінь, залученні до участі в них і катехізації дітей та молоді, спостерігалось з початку 1970-х рр. Тісні контакти римо-католицьке священство України підтримувало з духовенством Польщі, Прибалтики і Білорусі, а через нього – і з Ватиканом. Безпосередньо ж в Україні його діяльність спрямовувалася з трьох центрів (деканатів): костелу в селищі Мурафа з його впливом на вірних значної частини громад Вінницької та Хмельницької областей; костелу в селищі Полонне як об'єднуючого центру частини згромаджень Хмельницької та Житомирської областей; Львівського кафедрального костелу, який координував функціонування парафій галицького регіону [2, оп. 6, спр. 175, арк. 17, 19].

Така активність римо-католицького духовенства, за умов звужених можливостей релігійних практик, досить часто кваліфікувалася як «порушення норм чинного законодавства» і призво-

дила до зняття їх з реєстрації чи й притягнення до кримінальної відповідальності. Саме за звинуваченнями в організації релігійного навчання дітей, їх залученні до проведення богослужінь, а також у розповсюдженні в друкованій формі різних релігійних творів, які містили «неправдиві вигадки, що порочили радянський державний і суспільний лад», ухвалою Львівського обласного суду від 22 липня 1974 р. було засуджено до трьох років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії посиленого режиму настоятеля римо-католицького костелу м. Стрия Львівської області Б. Міцкевича [2, оп. 6, спр. 175, арк. 2, 4, 9].

Майже до середини 1980-х рр. не помічалось жодних змін у ставленні влади до громад, вірних і духовенства католицького культу. Поступове звуження релігійної мережі, скорочення кількісного складу римо-католицького священства та всіляке стримування підготовки його кадрів у Ризькій духовній семінарії залишалося пріоритетами політики радянського режиму. Із 98 зареєстрованих в Україні на початок 1983 р. римо-католицьких громад 13 функціонувало на теренах Галичини (у тому числі, у Львівській області – 10, Тернопільській – 3). Певна частина згромаджень, раніше знятих з реєстрації, і далі діяла підпільно у закритих, але неосвоєних культових приміщеннях і роками домогалася права на своє офіційне функціонування (приміром, католицькі громади с. Ридодуби Чортківського та с. Тарноруда Підволочиського районів Тернопільської області) [2, оп. 7, спр. 129, арк. 235, 237].

Лише з другої половини 1980-х рр. простежуються нові тенденції у діях української влади щодо Римо-католицької церкви. Втім, вони, як і раніше, були тісно зкорельовані з характером відносин з Ватиканом і свідчили більшою мірою не про стратегічні зміни, а про певну корекцію старих підходів. Зважаючи на наявність у республіці близько 138 тисяч прихильників костелу, місцева влада санкціонує певне розширення мережі зареєстрованих громад, порушує перед Москвою питання про доцільність перегляду кордонів католицьких єпархій у відповідності з державним кордоном та утворення єпархії в Україні (з метою послаблення впливів польського єпископату), можливість реєстрації нових римо-католицьких

об'єднань та розширення підготовки служителів культу. Водночас, у перемовинах з Ватиканом з означених питань, як вважали очільники Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, жодним чином не варто поступатися у вимогах Святого престолу щодо відкриття пунктів катехизації дітей та офіційного визнання «т. зв української католицької (уніатської) церкви», яка, на думку керівництва Ради, «остаточно скомпрометувала себе співробітництвом з гітлерівськими загарбниками» і «втратила довіру народу» [2, оп. 7, спр. 400, арк. 45–47].

Таємні звіти та інформації уповноважених за контролем релігійного життя, як і спецслужб республіки, відзначали в означений період неухильне зростання активності протестантських згромаджень, постійне збільшення чисельності баптистських, п'ятидесятницьких і адвентистських громад, а також Свідків Єгови. Об'єднання Ради Церков євангельських християн-баптистів, адвентистів-реформістів, Свідків Єгови та більшість п'ятидесятницьких громад існували нелегально, а боротьба з ними посідала чільне місце в діяльності органів влади.

Постанови ЦК КП України «Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КП України «Про посилення роботи партійних організацій з викриття ворожої діяльності секти єговістів» (2 серпня 1968 р.), «Про посилення боротьби з неза-реєстрованими релігійними сектами» (9 жовтня 1973 р.), Постанова Ради Міністрів УРСР «Про факти порушення релігійною сектою адвентистів сьомого дня законодавства про релігійні культу» (28 вересня 1970 р.), Постанова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР «Про процеси і явища в релігійних об'єднаннях секти ЄХБ і заходах щодо удосконалення контролю за їх діяльністю» (21 липня 1976 р.), Постанова Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо посилення роботи з припинення протизаконних дій прибічників т.зв. «Ради церков ЄХБ» (31 жовтня 1985 р.) – далеко не повний перелік рішень вищого політичного керівництва та урядових інстанцій, які визначали ідеологічні засади і практичні кроки влади з метою поборення духовної опозиції у протестантському середовищі.

Неприйняття радянського законодавства про культу, категорична відмова від співпраці з владою, готовність зносити страж-

дання й гоніння за власні переконання об'єднували релігійне підпілля і робили його з роками все більш потужним. За офіційними даними станом на середину 1974 р. на території республіки діяло 1330 незареєстрованих груп різних релігійних напрямів з загальною кількістю близько 41 тисячі осіб. Серед них: 597 груп п'ятидесятників (19 тисяч віруючих), 270 – Свідків Єгови (10 тис. осіб), 5 тисяч прибічників Ради Церков ЄХБ та близько 7 тисяч вірних в незареєстрованих групах юдеїв, католиків, адвентистів-реформістів, євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня та інших [6, оп. 25, спр. 1040, арк. 61].

Досить проблемним для влади залишався Західний регіон республіки, де було зосереджено близько 60% вірних незареєстрованих груп, у тому числі 80% Свідків Єгови. Саме в західних областях, за висновками Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, з найбільшими складнощами «відбувався процес подолання релігійного підпілля». Майже 98% кількісного збільшення складу віруючих зареєстрованих і незареєстрованих в Україні «сектантських» об'єднань за 1981–1985 рр. відбулося в західних областях [6, оп. 25, спр. 2980, арк. 46, 47].

Досить потужний анклав протестантського підпілля діяв у Галичині. На середину 1970-х рр. тут було виявлено 3235 Свідків Єгови (у тому числі, в Івано-Франківській області – 1812 осіб, Львівській – 848, Тернопільській – 575). У 91 населеному пункті краю підпільно функціонували 54 групи п'ятидесятників, які налічували майже 1800 осіб. Певну кількість віруючих об'єднували і нечисельні групи прибічників Ради Церков ЄХБ та адвентистів-реформістів і християн сьомого дня, які, за визначенням місцевих уповноважених, «відзначалися найбільшою реакційністю» [5, оп. 2с, спр. 50, арк. 3; 2, оп. 6, спр. 119, арк. 154, 158, 163; 11, оп. 2, спр. 99, арк. 54].

Потужний механізм упокорення та «перевиховання» членів релігійного підпілля діяв із застосуванням найрізноманітніших методів впливу: розганяли нелегальні збори віруючих цих конфесій; їх організатори та учасники потрапляли на облік місцевих органів влади та відділень КДБ, їх засуджували на спеціально зорганізованих сходах громадян та батьківських зборах у школах; діти віруючих зазнавали насильної атеїзації, а протис-

тояння радянської школи і протестантських родин набувало виняткової гостроти й виснажливого характеру.

Майже всі лідери баптистів-дисидентів та п'ятидесятницькі єпископи неодноразово притягалися до кримінальної відповідальності, по кілька десятків Свідків Єгови щороку опинялися за ґратами через відмову від військової служби. Шестеро з семи лідерів «крайового комітету» Свідків Єгови на теренах СРСР, діяльність яких була тою чи іншою мірою пов'язана з Західною Україною і, зокрема, Галичиною, пройшли через більш або менш тривале ув'язнення: С. Бурак помер у Лук'янівській в'язниці в 1947 р., М. Циба перебував у таборах у 1946–1956 та 1960–1970 рр.; М. Дубовинський – у 1944–1950 та в 1957–1967 рр.; П. Зятек – у 1945–1955 та 1961–1970 рр.; І.Пашковський – у 1947–1956 рр.; М. Дасевич – у 1944–1950 рр. [12, с. 499].

Протестанти вдавалися до відчайдушних форм спротиву «антиєвангельському законодавству», серед яких: непокоря владі, демонстрації, самвидав, офіційні скарги з сотнями підписів віруючих. Класифікуючи 99 випадків протесту радянських громадян на релігійному ґрунті, про які стало відомо на Заході, американський правознавець Д. Ковалевські з'ясував, що понад 40% всіх протестів вийшло з середовища незареєстрованих баптистів, на католиків Литви припадало 34,3%, на українських греко-католиків – 8,1% [13, с. 73].

Особливою формою опору, що виявився цілком несподіваним для радянського режиму, став п'ятидесятницький рух за еміграцію «в будь-яку країну». У деяких громадах Краснодарського краю та Далекого Сходу формувалися «Ради з еміграції». Своє остаточне оформлення вони отримали восени 1981 р. після оголошення про створення Комітету представників п'ятидесятників щодо виїзду з СРСР – Комітет «Право на еміграцію», одним з керівників якого був донеччанин, письменник і правозахисник П. Ахтьоров, засуджений за ст. 62 КК УРСР до 7 років ув'язнення і 5 років заслання в грудні 1971 р. За його даними, у 1979 р. кількість п'ятидесятників, які прагнули залишити СРСР через brutальне порушення конституційних прав громадян, у тому числі і свободи совісті, досягла 30 тис. осіб [12, с. 522, 523].

Наявність еміграційних настроїв серед п'ятидесятників в Україні константували в своїй доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького від 10 жовтня 1977 р. секретар ЦК КПУ В. Маланчук та завідувач відділу ЦК КПУ Ю. Єльченко. Вони зазначали, що заяви на виїзд з УРСР з релігійних мотивів подали в Рівненській області 93 родини (590 осіб), Тернопільській – 76 (276), Чернівецькій – 44 (226), Донецькій – 27 (130), Запорізькій – 21 (98), Івано-Франківській – 14 (75), Волинській – 11 (30). Усього наприкінці 1977 р. з України прагнуло виїхати 324 родини п'ятидесятників, які налічували 1562 особи [6, оп. 25, спр. 1508, арк. 4].

Уже 25 жовтня 1977 р. за дорученням ЦК Компартії України в Прокуратурі УРСР відбулася нарада за участі відповідальних працівників КДБ, МВС республіки, уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР К. Литвина, яка розглянула практичні заходи «з посилення роботи адміністративних органів щодо нейтралізації еміграційних настроїв» серед віруючих, які, серед іншого, містили:

- покращення взаємодії органів внутрішніх справ з іншими державними органами і громадськістю у боротьбі з порушенням законодавства про релігійні культу;
- посилення роботи органів КДБ з виявлення та запобігання діяльності осіб, що «займалися підігріванням еміграційних настроїв, встановлення їх зв'язку з зарубіжними центрами і т.зв. дисидентами»;
- органи прокуратури зобов'язувалися «попередити керівників нелегальних груп п'ятидесятників про припинення їхньої протизаконної діяльності»;
- проведення адміністративними органами роз'яснювальної роботи з рядовими віруючими щодо «антигромадянської поведінки їх вожаків» [6, оп. 25, спр. 1508, арк. 7].

Попри вжиті режимом тотальні профілактичні, адміністративні і репресивні заходи, частина п'ятидесятників і далі домогалася права виїзду з СРСР. Еміграційні настрої серед них зростали, про що свідчили численні інформаційні довідки органів МВС республіки. Лише у Тернопільській області станом на травень 1981 р. було обліковано 139 сімей «еміграційно налаштованих сектантів – п'ятидесятників» [5, оп. 2с, спр. 186, арк. 4].

Інша ж частина п'ятидесятників продовжувала боротьбу за право вільного існування в СРСР. Зрештою, 16 червня 1979 р. з'їзд представників незареєстрованих громад п'ятидесятників у Москві проголосив створення власного духовного центру – Братської ради християн віри євангельської-п'ятидесятників.

Початок горбачовських реформ не приніс кардинальних змін у партійно-державній політиці щодо релігії і церкви. Нова редакція програми КПРС, ухвалена XXVII партійним з'їздом 1986 р., як і раніше, містила установку на «подолання релігії» [14, с. 74]. Потужна ідеологічна кампанія, розгорнута у зв'язку з майбутнім ювілеєм Хрещення Русі в Україні, мала на меті: мінімізувати вплив ювілею на населення й не допустити істотного поживлення релігійного життя; заблокувати можливості для національного піднесення й посилення руху за легалізацію і реабілітацію Української греко-католицької церкви; нейтралізувати вплив західних та емігрантських релігійних інституцій; нарешті, скористатися урочистостями для покращення іміджу СРСР та УРСР у закордонній громадській думці [15, с. 5–32; 16, с. 5–28].

Утім, у міру поступу горбачовських реформ і розширення гласності, на тлі дедалі гострішої критики сталінізму та брежньовських реформ з їх епохою «застою», з огляду на проголошену політику «демократизації всіх сторін життя радянського суспільства», визнання нецивілізованості дотогочасної моделі державно-церковних відносин було неминуче. Серйозним кроком до перегляду радянської церковної політики стала зустріч М. Горбачова з Патріархом Пименом і членами Священного синоду РПЦ напередодні 1000-річного ювілею Хрещення Русі. Під час зустрічі підкреслювалося суспільно-політичне значення ювілею, що значною мірою дезавуїувало пануючий ідеологічний дискурс його вузькоцерковного характеру, висловлювалася пропозиція до Церкви взяти участь у праці над піднесенням суспільної моралі, чим, по суті, відкривався шлях до повернення Церкві статусу повноправного соціального інституту [17, с. 2].

Така позиція М. Горбачова та його однодумців змусила скоригувати курс щодо релігії та церкви й центральний ідеологічний апарат. Усе більше усвідомлюючи ерозію традиційно-комуністичних цінностей та потенційні можливості РПЦ, особливо

ж на тлі інтенсифікації національних рухів, керівництво країни вирішило скористатися ювілеєм у політичних цілях, змінивши не лише тональність, але й напрям своєї пропаганди. Звідси, як зауважує В. Сленський, «урочистості до 1000-ліття Хрещення Русі відбулися під знаком російського націоналізму, апології російського православ'я і встановлення «особливих відносин» між Кремлем і РПЦ» [9, с. 366].

Попри згадане, події, пов'язані з ювілеєм, безперечно ознаменували радикальні зміни у ставленні до релігії та становищі релігійних організацій у СРСР. Дедалі глибше усвідомлення громадськістю соціальної ролі релігії принципово змінило культурну атмосферу в країні, а звернення до релігії набуло масового характеру.

Гучно заявив про себе рух «Церква й перебудова», що задекларував своєю головною метою сприяти справжньому відродженню та очищенню Церкви. В своїх програмових документах та відозвах цей рух висунув радикальні вимоги до керівництва РПЦ: визнати Декларацію митрополита Сергія (1927 р.) помилковою, канонізувати новомучеників ХХ ст., засудити підтримку Московською патріархією культу особи Сталіна та співпрацю священників і ієрархів з КДБ, відновити принцип соборноправності й не виконувати незаконних вимог влади. Учасники руху особливо підкреслювали, що «на Руській Православній Церкві лежить відповідальність за співучасть у сталінській насильній ліквідації Української Греко-Католицької Церкви. Моральний обов'язок Руської Православної Церкви – виправити помилки минулого, сприяти якомога скорішій легалізації Української Греко-Католицької Церкви й налагодити з нею братерські стосунки» [18, с. 156].

В Україні ж, яка лишалася під цілковитим контролем старої номенклатури, початок «перебудови» не містив ніяких змін щодо релігійних організацій взагалі. Втім, спроба дисидентів, чільних представників національно-демократичної інтелігенції, когорту яких поповнила, вийшовши на волю протягом 1986–1987 рр., велика кількість політв'язнів та в'язнів сумління, дедалі потужніший національний рух і лібералізація, що тривала в Москві, об'єктивно змушувало українське партійне керівництво зайняти гнучкішу позицію і, зокрема, щодо релігійного питання.

Найбільш виразними напрямками боротьби навколо релігійного питання у цей час в Україні стали межі лібералізації

законодавства, яке мало регулювати відносини держави й релігійних інституцій, легалізація Української греко-католицької церкви (УГКЦ), позначене драматичними колізіями відродження Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

При цьому, чим більші ерозії піддавалися старі цінності, чим далі поглиблювався процес дезінтеграції радянського простору, тим більшою ставала привабливість релігії та релігійних інституцій для представників еліт і контреліт, скерованих на пошук нових джерел легітимації. Суперечливе сприйняття церкви громадською думкою (з одного боку, як виразно опозиційної радянському режимові ідейної сили, з іншого – як інституції з традиційно тісними зв'язками духовенства, насамперед православного, з партійно-радянською бюрократією) парадоксальним способом створювало їй надзвичайно широку базу соціальної підтримки і потужний потенціал суспільного авансування. На тому етапі стосовно релігії у радянському суспільстві було досягнуто своєрідного консенсусу, який виявився недосяжним у питаннях суспільно-політичного устрою, економічного ладу, міжетнічних відносин. Релігійні зміни цілком вкладалися в рамки конституюючої формули реформ («Так жити не можна!»), зміст, напрями, масштаби, динаміка і, що не меш важливо, гранично можливі соціальні наслідки яких лишалися нез'ясованими [19, с. 21].

Православно-католицький конфлікт, який став вагомим дестабілізуючим чинником релігійно-суспільних відносин в Україні на зламі 1980–1990 рр., мав свою давню історію, періоди загострень і послаблень. У черговий раз він був актуалізований збігом у часі українського православного відродження з відродженням Української греко-католицької церкви (УГКЦ).

Рішення Львівського «собору» 1946 р. про «саморозпуск» УГКЦ в Галичині й «возз'єднання» з лояльною до влади РПЦ, ліквідація Ужгородської унії на Закарпатті (1949 р.), підготовлені спільними зусиллями партійного керівництва, державних структур та органів держбезпеки за співпраці православної ієрархії, істотно підірвавши організаційно-кадровий потенціал релігійної спільноти, не дозволили правлячому режиму ліквідувати греко-католицизм як важливий націотворчий і консолідуючий чинник західного українства. Більшість кліру та віруючих Церкви не визнала згаданих рішень, що й зумовило її існування на нелегальному становищі

протягом наступних чотирьох з половиною десятиліть. Як зауважують автори книги «Історія релігії в Україні», «всі ці лихоліття й страждання не були марними. Завдяки несхитності владик-мучеників, стійкості духовенства, вірності мирян УГКЦ вистояла в період офіційної «ліквідації», організувалася в підпіллі, породила нові покоління церковних лідерів, будучи майже півстоліття найбільшою репресованою християнською спільнотою в світі та одночасно – найбільшим організмом суспільного опору тоталітарній системі в СРСР» [20, с. 478].

Попри всі згадані труднощі, УГКЦ уже вкотре в своїй драматичній історії виявила нечувану життєздатність та внутрішній потенціал до відродження, зберігши не лише організаційну структуру, канонічні засади своєї діяльності, але й національно-релігійну зорієнтованість та самобутність. Тож з погляду національно зорієнтованих сил відновлення справедливості щодо УГКЦ було надзвичайно важливим кроком у процесі формування української нації та її остаточного розриву з радянським минулим.

Звільнення протягом 1986–1987 рр. майже всіх політичних та релігійних в'язнів, котрі, вийшовши на волю, створили кістяк відновленого руху за громадянські, національні та релігійні права в Україні, збіглося з заснуванням наприкінці 1987 р. Комітету захисту Української католицької церкви, який очолив дисидент І. Гель [21, с. 158]. У серпні 1987 р. група священників на чолі з єпископом П. Василюком заявила про вихід з підпілля і звернулася з колективною заявою до Москви з вимогою легалізації УГКЦ. Рух за відновлення Церкви поступово вливався у загальноукраїнський рух за національне відродження кінця 1980-х рр. Активно підтримували легалізацію УГКЦ провідники Української Гельсінської групи, Ініціативного комітету за звільнення в'язнів сумління Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Гель, М. Горинь, С. Хмара. Група народних депутатів СРСР від України звернулася у 1989 р. до Президії Верховної Ради СРСР з вимогою створити спеціальну комісію з «уніатського питання», внесла пропозиції для його розв'язання. Водночас у Львові восени 1989 р. на підтримку УГКЦ проходять найчисленніші за весь радянський період мирні демонстрації. Питання легалізації найбільшої серед східних католицьких церков стають предметом найпильнішої уваги Апостольської столиці. Інтенсифікуються кон-

такти ватиканських і радянських дипломатів та діалог між Апостольським престолом і РПЦ [22, с. 237].

Утім, навіть тоді, коли ставало цілком зрозуміло, що процес легалізації УГКЦ є невідворотним, Московська патріархія пропонувала завідомо нереалістичні моделі розв'язання «уніатського питання». Так, у листі до Папи Івана Павла II від 6 серпня 1989 р. Патріарх РПЦ Пимен фактично пропонував «розділити» католиків східного обряду України: ті з них, хто вважав за осердя своєї релігійної ідентичності східний обряд, мали б залишитися у Православній церкві, а тих, для кого найціннішою була їх «католицькість», мала поглинути Римо-католицька церква [9, с. 380]. Негативне ставлення не лише до унії як такої, а й до самої можливості відродження УГКЦ неодноразово висловлював на той час і патріарший екзарх України, митрополит Київський і Галицький Філарет (Денисенко) [23]. Подібна позиція Московської патріархії, яка наприкінці 1980-х рр. набрала реальної політичної ваги, справляла неабиякий вплив на керівництво СРСР та УРСР в «уніатському питанні» і була не випадковою. Адже вихід греко-католиків з підпілля, легалізація УГКЦ та повернення у її лоно парафій РПЦ (у другій половині 1980-х рр. на теренах Західного регіону діяло 27% громад від їх загальносоюзної кількості та 42% від тих, що функціонували в Україні) [24, с. 262], становили серйозну небезпеку для російського православ'я.

Рішучий спротив процесу відновлення УГКЦ вчиняло і політичне керівництво республіки, особисто перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький (аж до своєї відставки у вересні 1989 р.), будучи категоричним противником будь-яких змін у національній політиці і справедливого розв'язання проблеми греко-католиків. Даючи відповідні вказівки першим секретарям Львівського, Івано-Франківського, Тернопільського і Закарпатського обкомів партії в серпні 1988 р., він, зокрема, зазначав: «Активізація дій залишків уніатства набуває явно антисупільного, а у ряді випадків антирадянського характеру. Оскільки це вимагає рішучих дій з нашого боку, прошу Вас взяти під особистий контроль організацію цієї роботи. Про результати періодично інформуйте ЦК Компартії України» [6, оп. 25, спр. 3330, арк. 44]. Відмова від нав'язуваного упродовж десятиліть масовій свідомості

негативного стереотипу греко-католицизму та дискредитації церковної унії вимагала глибокої ревізії ідеологічної доктрини, а отже, загрожувала суттєвими політичними втратами.

Антиуніатська пропагандистська кампанія тривала аж до кінця 1989 р. і здійснювалася як по лінії Московської патріархії, так і за вказівками компартійного керівництва. За цей час агонізуючий режим встиг передати РПЦ у Галичині близько 800 недіючих, раніше знятих з реєстрації, храмів, аби уникнути їх переходу в руки греко-католиків. Керівництво Компартії України остаточно втратило будь-які можливості впливу на суспільні процеси в Галичині і поступилося політичною ініціативою своїм опонентам. Рух за легалізацію УГКЦ зінтегрував досить різномірні сили, а боротьба за втілення цього гасла вкрай зрадикалізувала населення краю.

Процес самолегалізації УГКЦ супроводжувався багатотисячними мітингами, які переростали у перебирання греко-католиками храмів, що досі належали РПЦ. Першими у регіоні в жовтні 1989 р. перейшли у користування УГКЦ Преображенський собор у Львові та церква в селищі Щирець на Львівщині. Вихід УГКЦ з підпілля був «легітимізований» постфактум Заявою Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР від 20 листопада 1989 р., якою фактично було визнано право українських греко-католиків на вільне існування [25].

Особливе значення у перебігу вище означених подій мала зустріч М. Горбачова з Іваном Павлом II у Ватикані (1 грудня 1989 р.), яка відбувалася вже на тлі гострого православно – греко-католицького конфлікту. М. Горбачов висловив розуміння щодо занепокоєння Папи долею греко-католиків. По суті, він визнав, що ситуація з греко-католиками вийшла з-під контролю партійно-державних органів, що позиція Кремля у цьому питанні не може не залежати від позиції Московської патріархії, а його вирішення у правовий спосіб за участі держави можливе з прийняттям нового закону про свободу совісті. М. Горбачов висловив сподівання, що саме Апостольський престол не допустить подальшої ескалації міжконфесійного конфлікту, задекларувавши при цьому готовність сприйняти будь-яку угоду Ватикана з Православною церквою [9, с. 382, 383].

Довгоочікуваний акт визнання державою УГКЦ спричинив лавиноподібний процес масового переходу віруючих Галичини від православних до греко-католицьких громад, подачу ними заяв щодо реєстрації відновлених парафій. У січні 1990 р. Церква вже мала 370 храмів, кількість яких невпинно зростала. Скликаний 23 січня 1990 р. у Львові собор УГКЦ за участю шести єпископів і 15 священників визнав неканонічними ухвали Львівського псевдособору 1946 р., проголосив легалізацію Церкви, висловив вимоги щодо реабілітації репресованих представників греко-католицького духовенства, повернення Церкві її храмів та визнання церковної організації [6, оп. 32, спр. 2771, арк. 9]. За нерішучої і невизначеної позиції Києва вирішальне значення у справі унормування легалізації греко-католицьких громад відіграли оперативно ухвалювані постанови демократично обраних місцевих рад. На початок 1991 р. РПЦ вдавалося контролювати лише близько 600 громад, тоді як кількість греко-католицьких парафій досягла у Львівській області – 907, Івано-Франківській – 375, Тернопільській – 392 і Закарпатській – 127 [26, с. 284].

Вихід з підпілля греко-католиків, перехід до УГКЦ більшості галицьких православних парафій, як і радикалізація тут національного руху, за оцінкою В. Єленського, стали серйозним викликом для тієї частини населення регіону, для якої православна ідентичність була не менш важливою, ніж ідентичність національна [27, с. 46]. Адекватною відповіддю православних Галичини на подібний виклик стало відтворення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що презентувала себе як справді українська Церква, незалежна від закордонних центрів, насамперед Москви і Риму. Її відродження на зламі 1980–1990 рр. відбувалося головно в Галичині й у Києві, тоді як у 1917–1921 рр. базою Церкви була Наддніпрянська Україна. Довершення розбудови УАПЦ й обрання патріархом митрополита УАПЦ в США Мстислава (Скрипника) пов'язують з ухвалами Собору УАПЦ, який відбувся в Києві 5–6 червня 1990 р. На початок 1991 р. в Україні діяло вже 811 зареєстрованих об'єднань Церкви, 96% яких знаходилося у трьох галицьких областях [28, с. 41].

Православно – греко-католицький конфлікт за храми майно та віруючих був позначений хворобливістю, а подекуди й агре-

сивністю з боку православних, певним тріумфалізмом та прагненням реваншу з боку греко-католиків, активізацією пошуків з обох сторін легітимації своєї позиції в історії, поглибленням відмінностей в православному й греко-католицькому її прочитанні. Цей конфлікт, за відсутності вдалих спроб його врегулювання, набув чималих темпів власної інерції, ставши константою як релігійного, так і суспільно-політичного життя України.

Ескалації конфлікту всіляко сприяло й загострення політичної боротьби еліт і контреліт, в якій сторони намагалися не лише заручитися підтримкою тої чи іншої конфесії, але й покласти на суперників відповідальність за міжконфесійні зіткнення. На Других всеукраїнських зборах Руху в 1990 р. І. Драч звинуватив Компартію в тому, що «сама вона роздовбує конфесійні тріщини, аби закласти туди свою вибухівку і потрощити на друзки українську національну єдність» [29]. У свою чергу, у листопаді 1990 р. Пленум ЦК Компартії України ухвалив Резолюцію «Про ставлення ЦК Компартії України до релігії, церкви, віруючих, до використання міжцерковних конфліктів у політичних цілях». Спроба перегляду найбільш одіозних елементів партійно-державної політики в релігійній сфері й навіть засудження «тоталітаристської практики адміністративного втручання у внутрішні справи релігійних організацій, обмеження прав віруючих, переслідування за релігійні переконання», які, втім, оголошувалися свавільним порушенням комуністичної ідеї, поєднувалася в резолюції зі звинуваченням політичних суперників КПУ, передусім Руху та УРП, у намаганні «використати міжцерковні конфлікти для ще більшої дестабілізації обстановки, перекласти на комуністів відповідальність за розпалювання ворожнечі між віруючими різних сповідань» [30].

Не мали жодного успіху і певні спроби врегулювання конфлікту, пов'язані зі створенням на початку 1990 р. Чотиристоронньої комісії з представників РПЦ, Апостольської столиці, УПЦ та УГКЦ, депутатських комісій місцевих рад. Уже у березні того самого року перемовини зайшли у глухий кут: єпископат УГКЦ своєю офіційною заявою повідомив про припинення участі в роботі комісії, мотивувавши це відмовою Московського патріархату визнати незаконність Львівського псевдособору 1946 р. та церковний

статус УГКЦ, а не як сукупність громад. У свою чергу, Московська патріархія поставила під сумнів доцільність продовження православно – католицького богословського діалогу у зв'язку з відсутністю самостійної позиції УГКЦ і залежністю її керівництва від впливів певних політичних сил на Західній Україні [31].

Ситуація ускладнювалася й тою обставиною, що з часу розгортання православно – греко-католицького конфлікту коло його учасників значно розширилося: до РПЦ та її автономної частини УПЦ, яким протистояла УГКЦ на його початку, згодом додалися УАПЦ, а з 1992 р. – УПЦ Київського патріархату. Тим самим, контраверсійність аргументів і позицій конфлікуючих сторін дедалі збільшувалася, істотно звужуючи поле можливостей досягнення компромісу. Московська патріархія, безнадійно втрачаючи свої позиції в Галичині, і далі звинувачувала греко-католиків «у розгромі трьох православних єпархій – Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської», а Апостольську столицю – у потуранні цьому, заперечуючи реальність того вибору, який зробила переважна більшість населення краю, перейшовши з юрисдикції РПЦ до УГКЦ та незалежних православних церков на зламі 1980–1990 рр.

Створення в 1989–1990 рр. УАПЦ, як і подальша її інституалізація, наразилися на різку критику з боку Українського екзархату РПЦ, особливо ж з боку патріаршого екзарха митрополита Філарета (Денисенка), що посідав Київську кафедру з 1966 р. Швидкі зміни у православному комплексі України, як і наростаючі політичні процеси, змусили його вдатися до активних дій у напрямі зміни статусу Українського екзархату та отримання ним більшої самостійності від Московської патріархії. Згідно з рішеннями архієрейського собору РПЦ від 30–31 січня 1990 р. Український екзархат став УПЦ з одночасним певним розмежуванням компетенції керівництва РПЦ й УПЦ [32, оп. 8, спр. 41, арк. 36–39]. У жовтні того самого року рішенням Архієрейського собору РПЦ УПЦ отримала самостійність в управлінні, тобто фактично автономний статус, закріплений відповідною грамотою патріарха Московського і всієї Русі Алексія II, врученою предстоятелю УПЦ митрополиту Філарету 28 жовтня в соборі Софії Київської [33, с. 33].

Попри поразку на виборах патріарха Московського в червні 1990 р., митрополит Філарет посилює контроль над УПЦ, здобувши в ній необмежену владу, і разом зі священноначаллям Церкви спрямовує всі зусилля на дискредитацію автокефального руху, зосереджуючись на аргументації його неканонічності. Водночас, він остаточно пов'язує свою кар'єру та майбутнє з політичним керівництвом УРСР, висловлюючись за «оновлення Союзу».

З істотним посиленням у 1990–1991 рр. присутності УАПЦ у релігійному просторі Галичини зміщувалися і силові лінії міжконфесійного протистояння: з православно – греко-католицького конфлікту (УПЦ – УГКЦ та УГКЦ – УАПЦ) на поступове загострення міжправославного протистояння (УПЦ – УАПЦ), що зумовлювало подальшу ескалацію напруги конфесійного поля на тлі його очевидного урізноманітнення та кількісного зростання. На 1 січня 1991 р. в Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях налічувалося 3558 зареєстрованих релігійних об'єднань, що становило 35,6% їх загальнореспубліканської мережі. Найбільшою кількістю громад були представлені в краї Українська греко-католицька церква (1777), Українська автокефальна православна церква (791), Українська православна церква (734), протестантські конфесії (157) та Римо-католицька церква [2, оп. 7, спр. 612, арк. 6].

Отже, конфігурацію релігійно-суспільних відносин напередодні розпаду СРСР й незалежнення України значною мірою сформували проблеми, закладені партійно-радянською релігійною політикою. Істотне скорочення інституційної мережі і сакральних об'єктів, позбавлення права на легальне існування ряду конфесій і деномінацій, дискримінація віруючих громадян, репресії проти їхніх духовних лідерів, консолідація неконтрольованого владою релігійного підпілля, крайні форми несприйняття світу з боку певних категорій віруючих, анемічність структур традиційних для України церков та їхня низька конкурентоспроможність перед тиском закордонних місіонерських інституцій та новітніх релігійних рухів, зрештою, закладені підвалини міжправославного і православно – греко-католицького конфліктів тощо – всі ці та інші проблеми релігійного життя України, як і Галичини, кінця 1980 – початку 1990-х рр. набагато серйозніше, ніж тоді вважалося, закорінені у релігійній політиці радянського режиму.

Оцінюючи ж релігійно-суспільні зміни в період між початком «перебудови» і здобуттям Україною незалежності, варто визнати той незаперечний факт, що головним їх змістом і найочевиднішим досягненням стало утвердження досить широких релігійних свобод і кардинальна лібералізація державної політики щодо релігії, церкви та віруючих.

1. Актуальные проблемы атеистической контрпропаганды. – Киев: Политиздат, 1984. – Вып. 3.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4648 (Уповноважений РСРПЦ та уповноважений РСРК при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР).

3. Мельников В. В. Опрос общественного мнения об юбилее / В. В. Мельников, Т. О. Цербаев // Тысячелетний юбилей введения христианства на Руси. – Москва: АОН при ЦК КПСС, 1989.

4. Религии и церкви в СССР. Статистический отчет Совета по делам религий при Совете Министров СССР за 1984 год // Исторический архив. – 1993. – №2. – С. 90–126.

5. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. 3241 (Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Тернопільській області).

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1 (Центральний комітет Компартії України, 1917–1991 рр.).

7. Становлення і розвиток масового атеїзму у західних областях Української РСР. – К.: Наукова думка, 1981. – 255 с.

8. Левітін-Краснов А. В обороні Української Католицької Церкви / А. Левітін-Краснов // Сучасність. – 1975. – №1. – С. 106–108.

9. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття / В. Єленський. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. – 504 с.

10. Тут і далі: Войналович В. А. Юдейські громади України на тлі радянської національно-церковної політики 40–80-х років ХХ століття / В. А. Войналович // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1998. – Вип. 4. – С. 18–29.

11. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. 388 (Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області).

12. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

13. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Єленський. – К., 2002. – 420 с.
14. Матеріали XXVII з'їзду КПРС. – К.: Політвидав України, 1986. – 422 с.
15. Актуальные проблемы атеистической контрпропаганды. – Вып. 3. – Киев: Политиздат Украины, 1985. – 428 с.
16. Актуальные проблемы атеистической контрпропаганды. – Вып. 4. – Киев: Политиздат Украины, 1987. – 232 с.
17. Встреча Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева с Патриархом Московским и всея Руси Пименом и членами Синода Русской Православной Церкви // Журнал Московской патриархии. – 1988. – №7.
18. Християнские партии и самостоятельные объединения. Сборник материалов и документов. – Москва: АОН при ЦК КПСС, 1990.
19. Єленський В. Релігія і «перебудова» / В. Єленський // Людина і світ. – 2000. – Листопад–грудень. – С. 11–21.
20. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Т. 4. Католицизм / за ред. П. Яроцького. – К., 2001. – 598 с.
21. Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 123–164.
22. Вим Роод. Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией (Советским Союзом) в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. / Роод Вим. – Львів: Свічадо, 1995. – 279 с.
23. Правда України. – 1989. – 23 мая; Вісті з України. – 1989. – №23.
24. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В. Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
25. Заява Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. 20 листопада 1989 року // Людина і світ. – 1990. – №1. – С. 8–9.
26. Головащенко С. Історія християнства / С. Головащенко. – К.: Либідь, 1999. – 350 с.
27. Єленський В. Нація і релігія: Україна / В. Єленський // Людина і світ. – 2003. – №6. – С. 39–48.
28. Релігійні громади в Українській РСР // Людина і світ. – 1991. – №5. – С. 41.
29. Драч Іван. Політична ситуація в Україні і завдання Руху / Іван Драч // Літературна Україна. – 1990. – 1 листопада.
30. Про ставлення ЦК Компартії України до релігії, церкви, віруючих, до використання міжцерковних конфліктів у політичних цілях. Резолюція Пленуму ЦК Компартії України // Радянська Україна. – 1990. – 29 листопада.
31. Заявление Священного Синода Русской Православной Церкви в связи со складывающейся ситуацией в отношениях с Католической Церковью // Журнал Московской патриархии. – 1991. – №1. – С. 6–7.

32. Російський державний архів новітньої історії (РДАНИ). – Ф. 89 (Відділ пропаганди і агітації ЦК КПРС).

33. Бондаренко В. Українська православна церква в новому політичному інтер'єрі / В. Бондаренко // Людина і світ. – 1991. – №4. – С. 31–35.